

Деркач Вадим Леонтійович*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії**Київський національний економічний університет**імені Вадима Гетьмана (м. Київ, Україна)**<https://orcid.org/0000-0002-0123-3637>**e-mail: vadyt_derkach@kneu.edu.ua***ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ: КРИТИКА
ТЕОРІЇ ДЖ. РОУЛЗА***Резюме*

Стаття є критичним переосмисленням теорії справедливості Дж. Роулза. Розібрані ключові положення Роулзової концепції, зокрема, ідеї "первинної позиції", "ширми непередбачуваності" та "принципу різниці", відзначаючи їхню відірваність від реальних соціальних почуттів і конфліктів. Використовуючи методологію концептуального аналізу та ігрового моделювання, показано, що процедурний підхід Роулза не може уникнути внутрішніх антиномій. У роботі пропонується альтернативна концепція, згідно з якою справедливість — це не вирівнювання, а виправдана нерівність. Вона базується на відповідності соціальних привілеїв внеску, компетенції та відповідальності індивіда, що, на думку автора, забезпечує еволюційну стійкість і продуктивність суспільних систем. Демонструється перевага такої моделі перед Роулзовою, яка, хоч і гарантує базовий захист, може послаблювати стимули до розвитку.

Ключові слова: справедливість, Джон Роулз, теорія справедливості, утилітаризм, раціональний вибір, соціальна нерівність, компенсація, ієрархія, інституційна справедливість, політична філософія.

Вступ

Вже понад п'ятдесят років тому Дж. Роулз [1; 2] виклав нормативну теорію, в якій він представив обґрунтування критерію справедливості суспільних установлень. В свою чергу розроблений в ній принцип справедливості він та широке коло його послідовників вважали наріжним каменем доктрини правового демократичного устрою, в якій поєднувалися давніші ідеї лібералізму з визнанням держави як ключового агента соціального

захисту. Свою теорію справедливості Дж. Роулз розробляв як альтернативу поширеному утилітаристському підходу, тобто логіці обґрунтування суспільних норм шляхом вироблення оптимального рішення, яке максимізує деяку функцію корисності (тобто закони мають приносити якомога більше користі якомога більшій кількості учасників соціального утворення, які керуватимуться цими законами й умотивовані вимагати їй дотримання усіма). Оскільки ця теорія добре відома, я не ставлю перед собою завдання в цій статті ще раз переповісти її зміст і предмет мого інтересу не становить історична рефлексія поширення і впливу цих поглядів. Я, як і значне число критиків теорії Роулза, вважаю її сумнівною; проте основна мета моєї роботи не у виявленні слабких місць цієї теорії, а переосмислення концепту соціальної справедливості в світлі пошуку кращої альтернативи. Більшість критиків, підважуючи положення теорії Роулза апелюють до деякого іншого інтуїтивного розуміння справедливості, але найчастіше в чому саме ця альтернатива полягає — залишається не ясным (і, поза всяким сумнівом, дискусійним питанням). Я пропоную експліцитну альтернативу.

Позаяк йдеться про критику нормативної теорії, в кореспонденційному сенсі вона не може бути хибною чи істинною. Тим не менш я відштовхуюся від того, що саме поняття справедливості відображає деякий аспект оцінки ставлення до особи з боку суспільної групи чи іншої особи, який включений в соціальні дії та реакції індивіда, він сам по собі є складовою механізму регуляції поведінки. Тому обґрунтування нормативних конструктів буде неприйнятним, якщо в ньому відсутнє реалістичне розуміння цього механізму дії та наслідків прийняття певної норми. Наявність суперечностей, непослідовності чи неясності окремих складових нормативної теорії, її некогерентність, є, звісно, її недоліком, однак саме по собі це не позбавляє сенсу деякої загальної ідеї, яка лежить в її основі. Скоріше це говорить про недосконале втілення, недорозробленість теорії. Критики Роулза, які акцентують увагу на суперечностях і неясностях його теорії, якщо вони не пропонують абдуктивної аргументації на користь іншої альтернативи, не спростовують цю теорію. Наявність же кращої альтернативи робить критиковану теорію безперспективною для подальшої розробки. Сам Роулз, пропонуючи свою теорію справедливості як альтернативу утилітаризму, по суті вдавався саме до такого підходу. Я значною мірою спирався на критичні огляди з окреслених питань в роботах [3-10]

Методи дослідження

Застосовано методологію концептуального аналізу, спрямовану на реконструкцію ключових положень теорії справедливості Дж. Роулза та виявлення їх внутрішньої логіки. Використовується порівняльний підхід: ідеї Роулза розглядаються у співвіднесенні з альтернативними моделями нормативної етики (утилітаризм, теорії раціонального вибору), а також у світлі

сучасних критичних інтерпретацій. Важливим є також елемент ігрового моделювання, завдяки якому абстрактна конструкція «первинної позиції» та «ширми непередбачуваності» інтерпретується як своєрідна соціальна гра, що дозволяє прояснити процедурний характер Роулзової концепції. Таким чином, дослідження спирається на поєднання текстуального аналізу і реконструктивно-моделювальної стратегії, що робить можливим не лише критику, але й формування позитивної альтернативи концепту соціальної справедливості.

Результати дослідження

Теорія справедливості Дж. Роулза — це набір обґрунтувань для оцінки соціального інституту як справедливого чи ні. При цьому соціальні інститути за замовчуванням трактуються як своєрідні ухвали — або вироблені стихійно, або цілеспрямованого з визначеним «авторством» і процедурою вироблення рішення. Далі для зручності розуміння я буду трактувати їх як «правила гри». Правда, на відміну від футболу чи шахів, участь в соціальних «іграх» здебільшого недобровільна для більшості їх учасників: мало хто приймає свідоме рішення і має можливість ухилитися від соціальної участі, бути вільним від правил соціального життя. Однак ця «інерційність» не означає, що самі ці правила не можна розглядати саме як конструкції, які культивують люди. Ці конструкції можуть бути змінені людьми. Однак в якому сенсі «правила гри» можуть бути справедливими чи ні? Я повернуся до цього питання пізніше, проте тут варто зауважити, що у формулюванні Роулза не зовсім зрозуміло, що саме він вкладає в це поняття, коли трактує справедливість як достоїнство соціального інституту. Роулз не надто бавить читача розбором прикладів, що ілюструють положення його підходу, залишаючись переважно в рамках суто словесних тлумачень.

В побудові бази своєї теорії Роулз виходить, як сам він трактує [1, р. 26] з «гіпотетичної» ситуації початкової домовленості про принципи справедливості, яка характеризується наступним: (1) всі учасники перебувають в рівних умовах щодо вироблення цього принципу (ніхто не диктує умови іншим); (2) справедливість суспільного установа передбачає невідчужувані базові свободи індивіда, обмеження в яких не можуть бути компенсовані ростом добробуту інших чи деякою сумарною колективною вигодою; жоден інститут не є справедливим, якщо він обмежує ці свободи і не гарантує «природних» прав; (3) учасники вироблення ухвали перебувають за «ширмою непередбачуваності» (*veil of ignorance*), тобто ніхто з них не відає, в якому становищі він опиниться в майбутньому в цьому суспільстві, якого успіху в житті чи соціального статусу він досягне; (4) однак всі зацікавлені у можливостях співпраці, проте конкретний характер її не визначений, не визначені навіть критерії того, хто що вважатиме за благо для себе;

(5) виробляючи критерій розподілу благ, досягнутих внаслідок кооперації, люди в цій первинній ситуації орієнтуються на деякі уявлення про потреби інших, на розуміння об'єктивно можливого і взаємозалежності в ході діяльності, які, тим не менш, не є сталими.

По суті Роулз апелює до деякої «третейської» процедури вироблення суджень про справедливість. Критерій справедливості визначається за домовленістю, в якій раціональний агент покладається не на просування власних інтересів, а ніби безсторонньо, однак тримаючи в умі, що домовленість стосується потенційно значущих для нього ситуацій і морально релевантних установлень. Але оскільки він не знає в якому саме становищі він опиниться, то ця ширма непередбачуваності неначе очищає критерій справедливості від суб'єктивного інтересу з позицій досягнення певного соціального становища.

Роулзу критики часто закидали, що ця ширма непередбачуваності — це умови, відірвані від реальності й вони ніколи не виконуються. Але оскільки в сучасному суспільстві індивід переважно опиняється попеременно в різних ролях, з часто протилежними інтересами — водія і пішохода, продавця і покупця, платника податків і споживача суспільних благ тощо, — то цю завісу можна інтерпретувати не стільки як не знання того, ким ти будеш в тих чи тих взаєминах, скільки не фіксованість на якісь одній позиції.

Отож, якщо попередня домовленість щодо певних правил, які регулюють, що кому належить, хто на що має право, які обов'язки приймає, як розподіляються тягарі і блага в суспільній співпраці вироблена — то справедливою є законслухняність, але справедливість закону — це гарантія рівних умов для всіх, *justice as fairness*. Якщо ж вказані вище умови не виконуються, то соціальний інститут є несправедливим, і цілком виправдано буде діяти на свій розсуд, ігноруючи соціальні приписи.

В розумінні Роулза, в кожного є деяке початкове чуття «справедливості» та інтуїція моральної релевантності допустимих законодавчих установлень і суспільних практик. Однак не вони визначають зміст справедливого інституту, а саме процедурна чистота вироблення ухвали. В ході цього вироблення ці базові інтуїції шліфуються й переглядаються в ході рефлексивного балансування (*reflective equilibrium*), як сам він називає цей хід: деяка сукупність початкових переконань береться за основу вироблення пробного узагальненого правила, але після того, як це правило сформульоване, можливо деякі з початкових переконань потребуватимуть підгонки під уведені правило, і так далі, з наступною ревізією правила аж до досягнення отієї рівноваги. Роулз спеціально підкреслює, що критерій справедливості не виводиться як необхідно істинний з початкового загального

принципу, а є результатом взаємної підгонки уявлень про справедливість в рівних умовах для всіх учасників (див. додатково коментар в [3]).

Роулз визнає, що критерій моральної релевантності не визначений як константа і не має аргіоті універсального змісту. І оскільки сам цей критерій значною мірою впливає з уявлень про справедливість, які тримаються на моральній інтуїції, то виникає порочне коло. Щоб усунути його, в пізнішій роботі (Rawls, 1993), він апелює до деякого перехресного консенсусу (*overlapping consensus*), який виникає в ході рефлексивного балансування. Таким чином його розуміння справедливості є процедурним: якщо ми визначаємо, що процедура вироблення рішення коректна, то мусимо визнати й саме рішення як прийнятне. Якщо воно прийнятне, то воно — справедливе.

Виходячи з цих міркувань, Роулз висновує, що універсальним критерієм справедливості буде те, що з кількох можливих варіантів суспільних установлень для раціонального агента, який не знає, де він опиниться по ходу «гри», а ргіоті вигідніше прийняти такі правила, які гарантують найкращий з найгірших можливих результатів. Все решта в його теорії, як і в численних її прихильних інтерпретаціях — це спроби конкретизувати цю логіку задля обґрунтування різного роду компенсаторних механізмів суспільного захисту найвразливіших груп населення. Певно одна з причин популярності його теорії є та, що її використовують як обґрунтування канонічної доктрини демократії з одночасним синтезом ліберальних та соціал-демократичних ідей. Формула соціальної справедливості, яка відтак виводиться: всім мають бути гарантовані рівні можливості з доступом до участі у виробленні й ухваленні рішень, а вирівнювання цих можливостей досягається постійною компенсацією нерівності в стартових умовах. Однак тут потрібно тримати в умі відмінність між власне теоретичними побудовами Роулза (доволі високоабстрактними) та імпліцитними висновками з неї, і популярні інтерпретації як складову ідеологічної політичної програми.

Роулз розрізняє наявні в суспільствах концепції справедливості — той зміст, який вкладають люди в слово «справедливість», коли його вживають (але мало що про це каже і власне аналіз цього змісту не грає ролі в його теорії) та деякий ідеалізований об'єкт, яким є розбудований ним граничний універсальний критерій справедливості, який — зовсім у дусі І. Канта — личить, як той би сказав, практичному розуму і, певно що, приймався би раціональним агентом. Кажучи про справедливість як *fairness*, Роулз не ставить знак дорівнює між цими поняттями: отождивлення справедливості — це прояв рівних умов в специфічному контексті. Але якому? З міркувань Роулза впливає, що достоїнство соціальних інститутів визначається відповідністю процедурі ухвалення законодавчих норм, які передбачають в своїй основі, що вони не тримаються на оцінці своєї вигоди

учасниками процесу, а на оцінці гарантій того, що ніхто заздалегідь не отримує умови кращі, ніж такі в інших. Роулз навіть згадує в цьому контексті Юмів вислів, що справедливість — це ревнива чеснота.

Треба сказати, що Роулз майже не вдається до розбору складних суспільних проблем, щодо яких виникає питання справедливості й до аналізу змісту й обставин виникнення тих почуттів людей, які виражають оцінку чогось як несправедливого до них ставлення. По суті, його теоретична конструкція відірвана від досвіду людських почуттів і соціальних конфліктів. Роулза більше цікавить епістемічна процедура, яка могла б бути належною підставою для усунення розбіжності в трактуванні чогось як справедливого чи ні. Роулз трактує справедливість як некомпенсовану чесноту соціальних інститутів, аналогічно до того, як істинність є первинним достоїнством наукової теорії [1]. При цьому його теорія, як він сам її позиціонує, стосується саме побудови нормативного критерію інституціональної справедливості, справедливості відтворюваних у суспільстві законів. Справедливість закону, — це не те саме, що його легітимність і не те саме, що «хороший» закон, який сприяє ефективності досягнення якоїсь суспільної мети. Роулз спеціально виводить питання справедливості за межі проблеми оптимізації раціонального вибору способу дії, максимізації певної цільової функції, яку можна було б трактувати як «благо». Інакше кажучи, справедливість є одним із критеріїв при такій багатокритеріальній оптимізації, взятим як необхідна умова. Тобто хороший соціальний інститут не може не бути справедливим, проте одна лиш справедливість не є достатньою умовою того, що цей інститут «хороший».

Отже, за Роулзом, справедливим є те соціальне усталення, яке міг би добровільно схвалити будь-хто з нас, не знаючи, ким саме він стане в цьому суспільстві.

Це по суті своїй ігрова модель, яку точніше в іншій формі (не відходячи від логіки Роулза) можна представити так, що учасники гри спочатку вигадують правила «справедливості» так, неначе вони їх пишуть «для когось», не зважаючи спочатку на власні шанси в цій грі та припускаючи суто випадковий розподіл результатів, де кожен може опинитися в будь-якому з можливих становищ з початково однаковою ймовірністю для кожного. Отож, якщо в цих умовах вироблені правила розподілу як спільна ухвала, то дотримання цих правил («чесність в грі») визначає суть справедливості, якщо попередньо було визнано, що ці правила прийнятні. Інакше кажучи, гравець, який буде не задоволений підсумком гри, не може виправдано висунути претензію в несправедливому до нього ставленні, якщо гра відбувалася чесно. Але що означає тут «чесно»? — Те, що ви як гравець, спочатку на рівних з іншими були розробником правил, щодо яких ви погодилися,

що вони «справедливі». Тоді на що опиратимуться розробники правил гри?

Теорію справедливості Роулз інтерпретує як складову теорії раціонального вибору, апелюючи, проте, не до конкретних ситуативних інтересів учасників вироблення ухвали, а до їх раціональності й справедливості як її складової. При цьому він не приписує учасникам якихось альтруїстичних мотивів: кожен прагне власної вигоди і, як зауважує Роулз, деяка сукупна вигода для спільноти не може втішити того, хто програв. Інакше кажучи, утилітаристське розуміння переваги кооперативного ефекту як різниці в сукупній кількості вироблених спільнотою благ там, де ця співпраця налагоджена, порівняно з тією, де її немає, не вигідна тим, хто при розподілі цих благ отримує мінімум, або й опиняється в ще гіршому становищі, ніж не беручи участі в співпраці. Звідси, раціональний агент висуватиме як попередню умову справедливого розподілу благ (і виправдання відповідних правил) те, що, по-перше, до всіх застосовується одне й те саме мірило значущості їхнього внеску, а, по-друге, — і в цьому своєрідність Роулзового підходу — сам принцип справедливості включає в себе виправдання нерівності тоді, і тільки тоді, коли найгірше становище (серед імовірних альтернатив) буде найліпшим в обраній раціонально альтернативі. Інакше кажучи, якщо є кілька гіпотетичних правил, то слід приймати те, за якого ті, хто опиняться в найгіршому становищі, матимуть в підсумку більше вигод. Цю ідею часто тлумачать як необхідність дбати про найзнедоленіших коштом більш успішних, компенсувати злиденність, нещасливий збіг обставин, суспільною турботою. Але, строго кажучи, це не зовсім те саме. За логікою Роулза, якби, скажімо ви, домовлялися про правила якоїсь гри, то розумно було передбачити можливість програшу. Тому, обираючи за якими правилами грати, ви воліли б грати за такими, де максимальний програш — мінімальний (якщо порівнювати варіанти правил гри). Тобто раціональний розробник правил гри волів би мінімізувати ризики, якщо в нього є вибір. І оскільки нерівність в підсумку трактується як зло, то справедливими є ті правила, які зменшують у випадку нерівності втрати тих, хто опинився в найгіршому становищі. Інакше кажучи, якщо вже нерівність виникає, то кращим є той випадок, коли соціальний інститут гарантує найліпший серед найгірших станів, в якому потенційно може опинитися будь-хто з учасників суспільної співпраці.

Варто також зазначити, що у своїй теорії Роулз не обмежується процедурними засадами первинної домовленості. Його модель передбачає чітку структурованість у вигляді двох принципів справедливості. Перший принцип встановлює непорушний пріоритет базових свобод індивіда — свободи слова, совісті, особистої автономії, політичної участі тощо. Ці свободи є невідчужуваними і не підлягають жодному компромісу

з міркувань підвищення сумарного добробуту чи навіть поліпшення становища соціально вразливих груп. Другий принцип, так званий «принцип різниці» (the difference principle), стосується допустимості соціальної нерівності. Нерівність у доходах, статусі чи доступі до ресурсів визнається виправданою лише тоді, коли вона водночас сприяє поліпшенню становища тих, хто перебуває у найгіршій позиції, і коли супроводжується забезпеченням формальної рівності можливостей для всіх. Таким чином, між двома принципами існує суворі ієрархія: фундаментальні свободи завжди мають пріоритет над розподільчими міркуваннями, і лише на другому щаблі розглядається допустимість нерівностей.

Ця ієрархічність безпосередньо пов'язана з питанням довгострокової стабільності суспільного устрою. Роулз підкреслює, що справедливий порядок повинен бути не тільки логічно обґрунтованим, а й життєздатним у тривалому історичному горизонті. Стабільність тут означає, що громадяни, виховані у справедливому суспільстві, набувають «почуття справедливості» й готові підтримувати інститути не лише з прагматичних, а й з «моральних» мотивів. У цьому сенсі теорія справедливості має амбіцію подолати потенційно руйнівну напругу між егоїстичними інтересами й колективною згодою: соціальний порядок буде стабільним тоді, коли громадяни визнаватимуть його принципи не як зовнішньо нав'язані, а як внутрішньо обґрунтовані й прийнятні для кожного з позицій справедливості.

Однак, зауважуючи тепер вже вузькі місця теорії Роулза, логічно задатися питанням, в якому сенсі правила гри можуть бути чесними (=справедливими)? Очевидно, що відносно правил гри дії «гравця» або узгоджуються з цими правилами, він їх не порушує (грає чесно), або ні. Але оцінюючи самі ці правила як справедливі чи несправедливі, критерій такої оцінки не може бути складовою цих правил, бо інакше будь-які правила апріорі справедливі, якщо вони прийняті. Тому теорія справедливості, яка опирається на деякі базові принципи, неодмінно буде антиномічною, бо залежно від того, застосовуємо ми чи ні до цих базових принципів критерій справедливості, ми матимемо суперечливі твердження про її спроможність як критерію. Наприклад, я можу спитати, а чи справедливо, що всі мають рівні можливості? Чи справедливо покладатися на вироблення рішення щодо справедливості соціального інституту, не маючи вичерпної інформації, як прийняття цих правил позначиться на особисто моїх перспективах?

Як видається, сам Роулз, як і багато прихильників його теорії, так і її критиків виходять із деякого імпліцитного почуття справедливості, яке є стриманою версією інфантильних ревнощів. Це та ревність дитини, яка бореться за свій привілейований статус, за виняткове ставлення до неї батьків, якщо бачить, що батьківська увага, турбота і любов дістаються ще комусь. Подібним чином почувається і жінка чи чоловік, які вимагають

виняткового до себе ставлення з боку того, хто виражає до них свою любов. Стриманість тут виражатиметься в тому, що змирившись з втратою своїх привілеїв, особа не може змиритися, що привілеї отримає хтось інший. Тому компромісним варіантом є вимога «рівності»: якщо я не маю цього, то й ніхто інший не вправі це мати. Якщо ж така нерівність виникає, то я маю право на «відкупну», деяку компенсацію, відсутність якої й породжує образу від «несправедливого» до себе ставлення. Тому, за логікою Роулза, нерівність в розподілі благ чи в початкових можливостях має бути виправданою, а от рівність такого виправдання не потребує.

Інфантильне почуття справедливості легко мириться з власними привілеями, але не з їх втратою. Тому ми знайдемо достатньо прикладів масових страйків, маніфестацій та заворушень, учасники яких вимагають збільшення зарплати (за одну й ту саму виконану роботу), якою вони раніше були задоволені, але вважають нестерпним, що тепер хтось отримує більше. Однак немає прикладів, коли з мотивів забезпечення справедливості люди масово протестували б проти власних привілеїв.

Вважається майже очевидним, що нерівність веде до зростання соціальної напруги, а компенсаційне згладжування різниці в доступності благ розряджає цю напругу. І тому ця розрядка сприяє соціальній стійкості. Проте очевидним фактом є те, що соціальні структури є стійко ієрархічними. Соціальна ж ієрархія й означає нерівність статусів, і вищий статус означає не що інше, як певні привілеї при розподілі благ.

Логічно тепер буде спитати: а що буде вважатися більш несправедливим — втрата статусного привілею, позбавлення цього статусу заради урівнювання, чи нерівність, яка закріплена в розподілі статусних позицій? З позицій Роулза відповідь тут очевидна: друге власне і є синонімом того, що він трактує інституційно закріпленою несправедливістю, яка є суспільною нормою там, де вона культивується. І такі інститути не мають права на існування. Але інституційне закріплення нерівності якраз і означає, що з погляду «правил гри» справедливим (=чесним) є нерівний розподіл: він «правильний», належний. З погляду Роулза раціональний агент, якби мав можливість обирати, не обирав би інституційно закріплену нерівність, бо він мусив би зважувати шанси того, чи опиниться він в привілейованому становищі, чи в найгіршому, з найнижчим статусом. І оскільки ширма непередбачуваності позбавляє його можливості спрогнозувати це надійно, то він і мусив би перестраховатися й обрати варіант з мінімальною різницею, в ідеалі — цілковиту рівність всіх. Але Роулз упускає з виду, що критичним чинником тут стає не різниця в розподілі благ всередині спільноти, а різниця між найнижчим статусом в групі, яка досягає певного кооперативного ефекту, і елімінацією індивіда з цієї групи. Тому точкою відліку стає не відносне урівнювання, а оці базові гарантії в натуральному вираженні.

Роулз трактує їх як рівність можливостей (свободу для всіх), але з точки зору мінімізації ризиків логічніше було би орієнтуватися на гарантовану «синицю в руках», приймаючи «правила гри», які допускають значну відмінність в рівні доступних благ, якщо вдасться зірвати «джекпот».

Тоді що є мірилом справедливості в ієрархічно організовану суспільстві з очевидною нерівністю можливостей на різних її щаблях? Таким мірилом буде невідповідність ставлення до індивіда з певним статусом, в якому ці статусні привілеї зневажені. Але це тільки один бік. Іншим буде відповідність індивіда цьому статусу: хто і за яких обставин набуває статусних привілеїв? Незаслужені привілеї, як і незаслужене покарання, й визначатимуть зміст несправедливого ставлення.

(Порівняй з міркуваннями Дж. А. Коена [11] та А. Сена [12]. Для Коена проблема полягає в самій структурі принципів: він підозрілий до будь-якої «внутрішньої логіки справедливості», яка виправдовує вже наявні нерівності, і наголошує, що справедливість повинна залишатися незалежною від фактичних угод чи статусних розподілів. Сен же виводить дискусію на інший рівень: для нього питання не лише в тому, як розподілити статус чи привілеї, а які реальні можливості це дає людині — наскільки вона може жити життям, яке вважає вартісним. І в цьому ключі «більш несправедливим» може виявитися навіть не саме позбавлення статусу, а ситуація, коли людина формально його має, але не здатна реалізувати жодного змістовного блага.)

Тому альтернативна концепція справедливості соціальних установлень полягає в розумінні її як виправданих підстав набуття людиною вищого соціального статусу в групі (чи його втрати) з гарантією відповідних привілеїв. Це закріплення соціальної нерівності у формі вигідній для всіх, якщо порівняти її зі становищем де всі були би рівними. Справедливе ставлення не тільки не тотожне рівності, а навпаки, протилежне урівнюванню.

Для розуміння відмінності двох концепцій справедливості розберемо уявлюваний (але цілком реалістичний) приклад. Великій компанії, скажімо, в галузі ІТ, потрібно вирішити, в який спосіб розподіляти рівень доходів працівників. Прийmemo, що у працівників компанії інших джерел доходу немає, і всі вони зацікавлені в максимізації сукупного доходу. Тим самим, чим вищий кооперативний ефект досягається — тим привабливішою є робота в цій компанії за умови, що оплата праці — справедлива.

За логікою Роулза справедливою буде така нерівність в доходах, яка сприяє максимізації доходів тих, хто отримує найменше. Наприклад, вища зарплата програмістів-провідних спеціалістів може бути справедливою, якщо без їхнього досвіду компанія взагалі не функціонувала б, і тоді всі лишилися б роботи. Тобто різниця має сенс лише остільки, оскільки вона допомагає «нижчому щаблю».

Альтернативна концепція акцентує увагу на тому чи є виправдані підстави для більшої винагороди. Якщо провідний програміст має унікальну компетенцію, що дозволяє компанії реалізовувати складні проєкти, забезпечувати конкурентоздатність, то його вищий статус і відповідні привілеї є справедливими незалежно від того, чи відносно покращилося становище найнижче оплачуваного працівника. Однак цей найнижчий рівень оплати гарантує задоволення базових потреб. Інакше кажучи, справедливість тут не в тому, що різниця мінімізована, а в тому, що різниця соціально виправдана — корелює з внеском, компетенціями, відповідальністю.

Отож, якщо розглянути цю ситуацію з позицій раціонального агента, стає очевидним, що вибір між компаніями, які сповідують різні логіки справедливості, визначатиметься не тільки поточним доходом, а й оцінкою ризиків і потенційних вигод. Для ризик-аверсного агента привабливіша структура, де мінімальні потреби гарантуються, а висока винагорода прив'язана до реального внеску — він знає, що навіть у разі невдачі залишиться базовий захист. Для ризикофільного агента логіка виправданої нерівності відкриває шанси на «джекпот» за рахунок власної компетенції та активної участі, а не просто через випадковість чи колективну допомогу.

Логіка Роулза, навпаки, хоч і забезпечує формальну підтримку нижнього рівня, створює потенційний ризик паразитарного підходу: бонус отримується майже незалежно від активної участі, стимул до розвитку та відповідальності верхніх щаблів слабший. У структурі другого типу нижній рівень все одно захищений у натуральному вираженні, але гарантія привілеїв робить більш безпечною верхню ланку. Якщо просування по статусній драбині тісно корелює зі зростанням кооперативного ефекту, то структура за логікою виправданої нерівності стимулює максимально активну участь усіх членів групи, забезпечуючи її продуктивність і стійкість.

Звідси впливає еволюційна перевага другого типу: система, де соціальні привілеї й нерівність виправдані внеском і компетенцією, більш живуча, бо забезпечує стійку залученість учасників, мінімізує пасивність, зберігає базовий захист і водночас приваблює нових агентів, що прагнуть ефективно реалізувати свої ресурси. Вживання структури, її конкурентоспроможність і «розмножуваність» — тобто привабливість для участі і підтримки — у такій системі значно вища, ніж у моделі, де пріоритет належить мінімізації різниці на користь нижчого рівня.

Таким чином, мірилом справедливості в ієрархічно організованому суспільстві стає не рівність чи зведення всіх до одного рівня, а відповідність ставлення до індивіда його внеску, компетенції та відповідальності, при одночасній гарантії базового захисту. Справедливість проявляється у виправданості соціальних привілеїв, а не у формальному вирівнюванні, що робить систему максимально життєздатною та адаптивною.

Якщо провести тут пряму біологічну паралель, то така структура соціальних відносин нагадує ієрархію в групах тварин, де кожен індивід отримує доступ до ресурсів і статусу пропорційно своїм здібностям, силі чи внеску у виживання групи. Нижчі щаблі забезпечені базовими потребами — харчуванням, захистом — що гарантує їхню живучість на рівні вищому, якби вони були поза групою, а високий статус і привілеї тих, хто робить ключовий внесок у кооперативний ефект (полювання, охорона, будівництво укриттів), стимулюють активну участь та підвищують ефективність всієї системи.

Якщо перенести цю логіку на людське суспільство, то виправдана соціальна нерівність виконує ту саму функцію, що і природний відбір у групових тварин: вона сприяє виживанню та конкурентоздатності «структури» — організації, компанії чи спільноти — водночас зберігаючи базовий захист для всіх членів. Тобто, соціальна система, що стимулює вклад і винагороджує його відповідно до значущості, демонструє високу «еволюційну стійкість»: вона не просто підтримує існування, а й підвищує життєздатність та адаптивність групи в умовах зовнішніх викликів.

У цій паралелі стає зрозуміло, чому рівність «всіх» може виявитися менш стабільною: без мотивації верхніх щаблів кооперативний ефект слабшає, і група в цілому втрачає конкурентні переваги, тоді як система з виправданими привілеями підтримує як індивідуальну активність, так і колективний результат.

Висновки

Процедуралізм Роулза має внутрішні суперечності: Теорія Роулза, що базується на процедурі "первинної позиції" та "ширми непередбачуваності", є антиномічною. Вона не може відповісти на питання, чи є справедливими її власні базові принципи (наприклад, принцип рівних можливостей). Вона відірвана від реальних людських почуттів і соціальних конфліктів, що ставить під сумнів її практичну придатність.

Справедливість — це не рівність, а виправдана нерівність: На відміну від Роулза, який трактує нерівність як зло, що потребує компенсації, справедливість полягає не в урівнюванні, а у виправданому розподілі благ та привілеїв. Мірилом справедливості є відповідність ставлення до індивіда його внеску, компетенції та відповідальності.

Еволюційна перевага виправданої нерівності: Соціальна система, що базується на принципі виправданої нерівності, є більш життєздатною та стійкою. Вона стимулює активну участь, мінімізує пасивність, сприяє підвищенню загального кооперативного ефекту та залучає нових агентів, що прагнуть реалізувати свої ресурси. Це робить таку систему конкурентоспроможною, подібно до природних ієрархій у біологічних видах.

Справедливість і «інфантильні ревнощі»: Роулзове розуміння справедливості з глибинним психологічним механізмом «інфантильних ревнощів». Це почуття, що мириться з втратою власних привілеїв, але не може прийняти привілеї інших, що призводить до вимоги урівнювання.

Роулз упускає ключовий фактор ризику: Логіка Роулза, що базується на мінімізації ризиків ("найкращий з найгірших результатів"), не враховує, що для раціонального агента ризик елімінації з групи може бути страшнішим, ніж нерівність всередині неї. Тому прийняття системи з виправданими привілеями, яка забезпечує базовий захист, стає раціональнішим вибором для учасників, що прагнуть "зірвати джекпот" завдяки своєму внеску.

Список посилань / References

1. Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.
2. Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. Columbia University Press.
3. Daniels, N. (1996). *Justice and Justification: Reflective Equilibrium in Theory and Practice*. Cambridge University Press.
4. Freeman, S. (2007). *Rawls*. Routledge.
5. Pogge, T. (2007). *John Rawls: His Life and Theory of Justice*. Oxford University Press.
6. Barry, B. (1995). *Justice as Impartiality*. Oxford University Press.
7. Sandel, M. J. (1998). *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge University Press.
8. Sandel, M. J. (2009). *Justice: What's the Right Thing to Do?* Farrar, Straus and Giroux.
9. Kymlicka, W. (2002). *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*. Oxford University Press.
10. Gaus, G. (2011). *The Order of Public Reason: A Theory of Freedom and Morality in a Diverse and Bounded World*. Cambridge University Press.
11. Cohen, G. A. (2008). *Rescuing Justice and Equality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
12. Sen, A. (2009). *The Idea of Justice*. Harvard University Press.

Vadym Derkach

*PhD in Philosophy, Associate Professor Department of Philosophy
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0002-0123-3637>

e-mail: vadym_derkach@kneu.edu.ua

RETHINKING JUSTICE: A CRITIQUE OF J. RAWLS'S THEORY

Abstract

This article offers a critical re-evaluation of John Rawls's theory of justice. Key elements of Rawls's framework, including the notions of the "original position," the "veil of ignorance," and the "difference principle," are examined and highlighted for their detachment from actual social sentiments and conflicts. Employing conceptual analysis and game-theoretical modeling, the study demonstrates that Rawls's procedural approach cannot fully circumvent internal antinomies. The paper proposes an alternative conception according to which justice is not about leveling, but about justified inequality. This model grounds social privileges in the individual's contribution, competence, and responsibility, which, the author argues, ensures the evolutionary stability and productivity of social systems. The advantages of this approach are demonstrated in comparison to Rawls's framework, which, while guaranteeing basic protection, may inadvertently weaken incentives for personal and societal development.

Keywords: justice, John Rawls, theory of justice, utilitarianism, rational choice, social inequality, compensation, hierarchy, institutional justice, political philosophy

Стаття надійшла до редакції 17.05.25

© Деркач В. Л., 2025